

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ adına DİLÇİLİK İNSTITUTU**

Əlyazması hüququnda

GÜNEL BAXŞEYİŞ QIZI PAŞAYEVA

**AZƏRBAYCAN DİLİ TERMINOLOGİYASININ
İNKİŞAFINDA ALINMALAR (2000-2010)**

5706.01– Azərbaycan dili

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKİ – 2016

Dissertasiya Sumqayıt Dövlət Universitetinin Azərbaycan dili və dilçilik kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: **Sayılı Allahverdi qızı Sadıqova**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Rəsmi opponentlər: **İsmayıl Oruc oğlu Məmmədli**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

İlhamə Həbib qızı Hacıyeva
filologiya üzrə elmlər doktoru

Aparıcı təşkilat: **Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti**
Azərbaycan dilçiliyi kafedrası

Müdafiə « 22 ___ » « ___ 04 _____ » 2016-cı il tarixdə saat ___ da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun nəzdində filologiya üzrə elmlər doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D 01.141 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Bakı, AZ 1143, H.Cavid prospekti 115, V mərtəbə, AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat “ _____ ” _____ 2016-cı ildə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının elmi katibi
filologiya üzrə elmlər doktoru:

N.F.Seydəliyev

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. İctimai-siyasi həyatda baş verən dəyişikliklər, cəmiyyətin inkişafı bilavasitə dilin lüğət tərkibində öz əksini tapır. Azərbaycan Respublikası müstəqilliyə qədəm qoyduqdan sonra ictimai-sosial dəyişikliklər nəticəsində dildə yaranan yeni anlayış və ifadələr terminologiyanın zənginləşməsinə təkan vermişdir. Belə ki, elmdə baş verən yeniliklər, elmi-texniki tərəqqi dilin inkişafına, xüsusən də, termin yaradıcılığına təsir göstərir, fərqli yeniliklərin meydana çıxması ilə nəticələnir. Qloballaşma, diplomatik əlaqələrin inkişafı, ictimai – siyasi həyatda baş verən dəyişikliklər davamlı olduğundan bütün dillərin inkişafında özünəməxsus rol oynayır. Bu baxımdan dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində xüsusi bir lay təşkil edən alınmaların terminoloji sistemə təsirini müəyyənləşdirmək zərurəti yaranır.

Məlumdur ki, Azərbaycan dili bir zamanlar ərəb və fars mənşəli, daha sonralar rus dili vasitəsilə dilimizə keçən alınmalarla zənginləşmişdir. Müstəqillik əldə etdikdən sonra digər dünya ölkələri ilə müxtəlif istiqamətlərdə mədəni, elmi, ictimai və siyasi əlaqələrin qurulması, ölkəmizin nüfuzlu təşkilatlarda təmsil olunması, ölkədə sosial – siyasi inkişaf və turizm sektorunun prearitet istiqamətlərdən birinə çevrilməsi dilimizin də Avropa mənşəli alınmalarla zənginləşməsinə geniş şərait yaratdı. Hazırda dünya dilləri arasında dominant olan ingilis dilinin beynəlxalq dil səviyyəsində inkişafı, yeni anlayış, əşya, hadisə və tərəqqi ilə bağlı sözlərin bu dil əsasında başqa dillərə keçməsinə zəruriləşdirir. Alınma terminlər vasitəsilə dilə yeni sözyaradıcılığı modelləri də daxil olur. Bu baxımdan alınma sözlərin mənbələrini, alınma yollarını, semantikasında baş verən dəyişmələri, dildə müxtəlif səviyyələrdə (fonetik, semantik, qrammatik) mənimsənilməsi prosesini aydınlaşdırmaq tələbatı yaranır.

Müasir dövrdə dildə alınmaların, əsas etibarılı ilə, terminologiya ilə bağlı olması, dildə alınmaların müəyyənləşdirilməsi və mənimsənilməsi problemlərini, alınma yollarını, mənbələrini, dilin leksik sistemə təsirini araşdırmaq dilçiliyin qarşısında duran əsas məsələlərdən biri kimi çıxış edir. Bu baxımdan müstəqillik illərində (2000-2010) dilin terminoloji sistemində baş verən proseslərin araşdırılması mövzunun aktuallığını şərtləndirir.

Son illər dilə daxil olan alınma terminlərin sistematik şəkildə tədqiq edilməsi, təsnifi və qruplaşdırılması dilin terminoloji leksikasının tənzimlənməsində, terminologiyanın nizamlanması və terminoloji lüğətlərin tərtibi baxımından xüsusi aktuallıq kəsb edir.

Tədqiqatın obyektı. Dissertasiyanın obyektini Azərbaycan dilinin terminologiyasının inkişafında alınmaların təhlili təşkil edir.

Tədqiqatın predmeti. Dissertasiyanın predmetini Azərbaycan dili terminologiyasının inkişafı təşkil edir. Dissertasiyada araşdırılan problemlə bağlı mövcud elmi nəticələrə, terminologiya sahəsi ilə bağlı elmi-tədqiqat əsərlərinə, araşdırma və təhlillərə istinad edilmişdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi 2000-2010-cu illərdə Azərbaycan dilinin terminologiyasının formalaşmasında alınmaların rolunu, dildə mənimsənilmə yollarını aşkarlamaq, dilimizə keçən alınmaların xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməkdir. Bu məqsədin həyata keçirilməsi üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- Azərbaycan dilinin terminologiyasının inkişaf istiqamətlərini və alınmaların termin yaradıcılığında rolunu müəyyənləşdirmək;
- Azərbaycan dilinin leksik sistemində alınmaların rolunu və onların terminoloji sistemə təsirini aydınlaşdırmaq;
- alınma terminlərin yaranma mənbələrini və mənimsənilmə yollarını müəyyənləşdirmək;
- alınmaların dilə daxil olma prinsiplərini və terminlərin yaranma yollarını müəyyənləşdirmək;
- alınmaların qaydaya salınması və unifikasiya normalarını müəyyənləşdirmək;
- nəşr olunan lüğətlərdə terminlərin əks olunması prinsiplərini müəyyənləşdirmək;
- alınma sözlərin leksik – semantik, qrammatik xüsusiyyətlərini aşkar etmək;
- alınma terminlərin Azərbaycan dilində fonetik, semantik və qrammatik səviyyələrdə mənimsənilmə dərəcəsini araşdırmaq.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqat işində Azərbaycan dilində ilk dəfə olaraq 2000-2010-cu illərdə dilimizin terminoloji sistemində baş verən proseslər monoqrafik tədqiqat obyektı olmuşdur. Alınma terminlərin semantik xüsusiyyətləri, onların fonetik, qrafik, qrammatik səviyyələrdə mənimsənilməsini şərtləndirən amillər zəngin faktlarla araşdırılmışdır. Eyni zamanda terminlərin unifikasiyası və terminoloji leksikanın nizama salınması və dildə onların mənimsənilməsini şərtləndirən amillər tədqiq olunmuşdur. Bununla yanaşı, dilə daxil olan alınmaların leksik-semantik, struktur-qrammatik xüsusiyyətləri, onların inkişaf istiqamətləri, dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinə təsiri müəyyənləşdirilmişdir. Tədqiqatda son illər nəşr olunan terminoloji lüğətlər, alınmaların verilmə prinsipləri və

mənimsənilmə prosesi nəzəri cəhətdən təhlil olunmuş, unifikasiya və standartlaşma yollarının spesifikasiyası dəqiqləşdirilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Son illər cəmiyyətin inkişafı ilə bağlı olaraq, dilimizə daxil olan alınma terminlərin yaranma mənbələri, onların leksik-semantik xüsusiyyətləri, unifikasiya problemləri nəzəri istiqamətdə araşdırılmışdır. Tədqiqat zamanı əldə edilmiş elmi müddəalardan terminoloji lüğətlərin hazırlanmasında, dilə yeni sözlərin daxil olması prosesinin nəzəri əsaslarının öyrənilməsində, alınma terminlərin unifikasiyası və mənimsənilməsi, eyni zamanda, terminologiyaya nizam salınma prosesində qarşıya çıxan problemlərin həllində mənbə kimi istifadə edilə bilər.

Tədqiqatdan həmçinin ali məktəblərin bakalavr və magistr pillələrində terminologiya, lüğətçilik, leksikologiya ilə bağlı dərsləklərin yazılmasında və tədrisində əlavə vəsait kimi də istifadə etmək olar.

Tədqiqatın metod və mənbələri. Tədqiqat işində dilçiliyin ənənəvi tədqiqat üsulları olan təsviri və müqayisəli metodlar əsas götürülmüşdür. Araşdırma zamanı əsas mənbə kimi müstəqillik illərində (2000-2010) elm və texnikanın müxtəlif sahələri ilə bağlı hazırlanmış terminoloji lüğətlərdən, nəzəri mənbə kimi alınmalarla bağlı müxtəlif dillərdə aparılmış elmi-tədqiqat işlərindən istifadə olunmuşdur.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar. Müdafiyyə aşağıdakı müddəalar çıxarılır:

- Azərbaycan dilinin terminoloji sistemində milli mənşəli sözlərlə yanaşı alınmalar da xüsusi rol oynayır.
- Alınma terminlər dil sistemində yeni hadisə deyil və Azərbaycan dilində alınmalar bu gün də dilin inkişafının ayrılmaz hissəsidir.
- Azərbaycan dilində alınmaların mənimsənilməsi terminoloji leksikanın inkişafında əsas vəzifələrdən biridir.
- Terminlərin standartlaşdırılması və unifikasiyası termin yaradıcılığının ayrılmaz tərkib hissəsidir.
- Azərbaycan dili üçün yeni terminoloji lüğətlər hazırlanarkən dilə yeni gələn sözlərin mənimsənilmə prosesi nəzərə alınmalıdır.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiya işi Sumqayıt Dövlət Universitetinin Azərbaycan dili və dilçilik kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqat işinin əsas müddəaları haqqında elmi-nəzəri konfranslarda, seminarlarda məruzələr edilmişdir. Tədqiqatın əsas məzmunu AAK-ın tələblərinə cavab verən elmi məcmuələrdə nəşr olunmuşdur.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “Giriş” hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri müəyyənləşdirilir, predmet və obyekt göstərilir, elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti açıqlanır, müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar təqdim olunur, tədqiqatın metod və mənbələri, aprobeasiyası və quruluşu haqqında məlumat verilir.

Tədqiqatın birinci fəslı *“Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində alınmalar”* adlanır. Bu fəsildə dilin lüğət tərkibinin inkişafında terminalma prosesi, dillərin qarşılıqlı zənginləşməsində alınmalar və alınmaların mənşəcə növləri araşdırılmışdır. Birinci fəslin birinci bölməsi “Dillərin qarşılıqlı zənginləşməsində alınmalar” adlanır. Cəmiyyətdə baş verən dəyişikliklər, elmi-texniki tərəqqi dil və dildaxili inkişaf qanunlarına ciddi təsir göstərir. İctimai hadisə kimi dəyərləndirilən dil bilavasitə cəmiyyətlə bağlı olduğundan onunla birgə inkişaf edir, dəyişir, zənginləşir. Mənşəcə alınma və əsl Azərbaycan sözləri olmaqla iki qrupa ayrılan dilin lüğət tərkibinin əsaslı bir hissəsini alınmalar təşkil etdiyindən bu qəbildən olan leksik vahidlərin araşdırılması daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Belə ki, dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində alınmaların rolu danılmazdır və bu proses təbii hal kimi dəyərləndirilir. Alınmaların ən çox təzahür etdiyi leksik lay iş terminoloji leksikadır. Belə ki, dillər bir-biri ilə daha çox elmi-mədəni səviyyədə əlaqədə olurlar və alınmalar zərurətin nəticəsi kimi çıxış edir.

Hər bir dildə söz mübadiləsi dillərə fərqli səviyyələrdə yeniliklər gətirir və müasir dövrdə leksikanın terminoloji layında müşahidə olunan söz mübadiləsi prosesi daha da intensivləşmişdir. Belə ki, hal-hazırda dilimizə terminlə yanaşı, yeni sözyaradıcılığı modelləri də daxil olur. Bu baxımdan alınma sözlərin semantikasında baş verən dəyişmələri, dildə yeni söz və ifadələrin müxtəlif səviyyələrdə (fonetik, semantik, qrammatik) mənimsənilmə prosesini aydınlaşdırmaq tələbatı yaranır. Şübhəsiz, heç bir dil sözləri kor-koranə qəbul etmir və dilə keçən sözlər qrammatik quruluşun süzgəcindən keçdikdən sonra ya vətəndaşlıq hüququ qazanır, ya da yad ünsür kimi dildən xaric edilərək digər bir sözlə əvəzlənir. Bu prosesi izləmək baxımından ən əlverişli yol dilin terminoloji sistemidir.

Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində alınmaların araşdırılaraq təhlil edildiyi birinci fəslin ilk yarımfəslində dillərin qarşılıqlı

zənginləşməsində alınmaların rolu və mövqeyi araşdırılır. Bu baxımdan burada ilk olaraq dilçilikdə “alınma” və “alınma söz”, “alınma termin” və “əcnəbi söz” anlayışları, interferensiya hadisəsi və s. kimi məsələlər geniş şəkildə işıqlandırılır. “Alınma dildə xarici amilləri, yəni başqa dil ünsürlərinin qrafik, fonetik, semantik, morfoloji və sintaktik sahələrində özünü göstərən başqa dil təsirlərinin məcmusu kimi başa düşülməlidir”¹.

Leksik alınmaları interferensiya kimi təqdim edən bir çox dilçilər sözləmə nəticəsində müəyyən anlaşılmazlıqlar yarandığını qeyd edirlər. İnterferensiya və alınma anlayışı dilçilikdə bir çox hallarda qarışdırılır və onlar arasında sərhəd hələ də dəqiq müəyyənləşdirilməyib. Eyni fikri “alınma” və “alınma söz” termini haqqında da söyləmək olar. Lakin bu iki anlayış bir-birindən əsaslı şəkildə fərqlənir. “Alınma” dedikdə, dildə mövcud olan istənilən alınan yad ünsür nəzərdə tutulur. “Alınma söz” termini isə konkret olaraq leksik vahid olan sözə şamil edilir. Deməli, “alınma” termini mənaca ikincidən daha geniş məzmunu malikdir. “Alınma” termini mənaca “alınma söz” terminindən genişdir. “Alınma söz” termini isə “əcnəbi söz” termini ilə eyni mənada işlədilər bilməz². Əcnəbi söz alınma sözdən fərqli olaraq, dildə mənimsənilmiş, vətəndaşlıq hüququ qazana bilmir, yalnız üslubi məqsədlə bədii nitqdə işlədilir.

Alınmalara müxtəlif aspektlərdən yanaşaraq sözləmə hadisəsini tədqiq edən tədqiqatçılar tərəfindən alınmalar mənşəyinə, mənəbəyinə, işlənmə dairəsinə, alınma tarixinə görə müxtəlif şəkildə - alınma sözlər, gəlmə sözlər, keçmə sözlər, yad sözlər, əcnəbi sözlər və s. ad altında qruplaşdırılmışdır.

Bu yarımfişildə alınmanın iki növü olduğu qeyd edilir: vasitəsiz keçmə (yəni iki dil arasındakı mübadilə əsasında dilə yeni sözlərin daxil olması) zamanı birbaşa alınmalar və vasitəli keçmə (üçüncü bir dilin vasitəsilə dilə yeni sözlərin daxil olması) zamanı bilvasitə alınmalar. Məsələn, *menecer*, *vauçer*, *magistr*, *logistika*, *menecment*, *brauzer*, *kurrikulum*, *kurator*, *baloniya*, *sillabus* kimi alınmalar birbaşa alınmalardır. Pozitiv, akkord, detonasiya, investisiya, diplomatiya kimi alınmalar isə dilə bilavasitə daxil olmuşdur. Bu mənada Azərbaycan dilinin bilavasitə alınmalar hesabına zənginləşməsində rus dilinin böyük rolu olmuşdur. Ümumiyyətlə, bir dilin başqa dildən söz almasının dildaxili və dilxarici səbəbləri aydınlaşdırılır və qeyd edilir ki, hakim dövlətin dil siyasəti, hər

¹Qarayev A.H. Müasir Azərbaycan dilində Avropa mənşəli leksik alınmalar. Bakı, ADU, 1989, s.4-5.

² Xudiyev N.M. Azərbaycan ədəbi dilinin zənginləşmə yolları, Bakı, ADPU, 1987, s. 22-23.

hansısa dövlətin elm, texnologiya, iqtisadi, sosial, mədəniyyət baxımından inkişafı nəticəsində yeni nailiyyətlərin əldə olunması və bunun başqa xalqlara yayılması dilxarici, ana dilində yeni predmet və ya hadisənin adlandırılması üçün ekvivalent sözün olmaması və s. məsələlər isə dildaxili səbəblərdir. Dildə sözləmə və terminalma anlayışları da fərqləndirilir. Tədqiqatlardan aydın olur ki, müasir dövrdə terminalma sözləməni üstələyir.

Tədqiqatda alınmalar, onların növləri, mənimsənilməsi yolları da araşdırılır. Belə ki, alınma söz reseptor dildə öz mənasını müəyyən dərəcədə dəyişir, bəzən tam mənanı itirərək yeni mənada işlənməklə, bir neçə mənə bildirməklə semantik dəyişikliyə uğrayır. Qrammatik dəyişmə zamanı isə söz mənbə dildə bu və ya digər nitq hissəsi olduğu halda, alınma nəticəsində başqa nitq hissəsinə çevrilə, yaxud da mənbə dildə müstəqil mənə kəsb etdiyi halda, başqa dilə keçən zaman şəkildə dəyişir.

Ehtiyac nəticəsində alınmaların özləri iki qrupa bölünür: mütləq alınmalar, məqsədsiz alınmalar. Burada məqsədsiz alınmalar termini şərti götürülür, çünki əslində hər bir alınma söz "dili çirkləndirməklə" yanaşı, ona nə isə bir yenilik gətirir¹.

Birinci fəslin ikinci yarım fəslində müəyyən zaman kəsiyində alınmaların mənşəyinə nəzər yetirilir. Bu baxımdan alınma sözlər ərəb və fars, rus və Avropa mənşəli olmaqla üç qrupda araşdırılır. Dilimizdə ərəbizm və fars sözlərinin çoxluğu ərəb istilasına və farsca yazmaq ənənəsinin dilə təsirindən qaynaqlanır. Lakin bu prosesin ömrü Rusiyanın Azərbaycanı işğal etməsi ilə başa çatır. Ərəb və fars alınmaları müstəqillik dövründə dini terminologiyada sürətlə artmışdır. Məsələn, hizbullah, vəhhabilik, ilahiyyət və s. Məlumdur ki, müstəqilliyin bərpası sovet dövründə ateist ideologiyaya son qoydu. Dinə qayıdış, onun öyrənilməsi və təbliği dini terminoloji leksikanın inkişafında yeni imkanlar açdı. Ölkədə dini kitabların nəşrinə, ilahiyyətin elm kimi inkişaf etdirilməsinə rəvac verildi. İslam dini ilə bağlı terminlərin əksəriyyəti ərəb dilindədir. Bu cəhət ərəb dilindən dini termin almanı sürətləndirmişdir. Belə terminlər dissertasiyada geniş təhlil olunmuşdur. Məsələn, "əmmazə" termini nəfsin üç növündən birinin adıdır. Ərəb dilində "əmmar" əmr edən, çağıran mənasında olan sözdən əmələ gəlmişdir. "İnsanı pisliliyə aparən nəfs "əmmarə nəfs" adlanır²." Göründüyü kimi, alınma termin "əmmarə nəfs" şəklində söz birləşməsi

¹Abbasova B. Sözləmə hadisəsinin əsasları. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1995, s. 40.

² Ayətullah Misbah Yəzdi. Allaha doğru. Bakı: "Zərdabi" s.13

kimi də işlənir. Nəfs də dini termin olaraq işlənir. Bu söz Azərbaycan dilinin ümumişlək leksik qatına daxildir; Ləvvamə nəfs termini nəfsin ikinci növüdür. Mütməinnə nəfs müxtəlif təhlükələri adlanmış ali dərəcəyə çatmış nəfsdir. Ardıcıl şəkildə əqlinə tabe olan insanın nəfsi mütməinnədir¹; Tağut termininin ərəb dilində üç mənası vardır: 1) büt, sənəmi; 2) kahin; 3) yoldan çıxaran, azdıran, şeytan². Termin hər üç mənada dini terminologiyada işlənir. Terminlərin çoxmənalı olması baxımından bu düzgün deyildir. Lakin dini terminologiyada bütün, sənəmin, kahinin, şeytanın insanı yoldan çıxarması eyni cür qiymətləndirilir və “şeytan” kimi nəzərə alınır.

Ərəbizmlər uzun illər ərzində Azərbaycan ədəbi dilində aktiv semantik assimilyasiyaya uğramış, onların bir çoxları öz genetik əlamətini itirərək Azərbaycan dilinin qanunlarına tabe olmuşlar. Ərəbizmlər aşağıdakı uyğunlaşmalara və dəyişmələrə uğramışlar: 1. Özünün dəyişməsi; 2. Sözlərin denotativ mənalının genişlənməsi; 3. Sözlərin denotativ sahəsinin məhdudlaşması; 4. Semantik cəhətdən dəyişməyə uğramamış sözlər.³

Qeyd etmək lazımdır ki, müstəqillik dövründə təkrar işləklilik qazanan ərəb və fars mənşəli dini terminlər nizama salınmamışdır. Fikrimizcə, dini terminlərin izahlı lüğətinin, həmçinin terminoloji lüğətinin hazırlanması vacibdir. Hazırda dinə aid tədris və elmi kitablarda, eləcə də kütləvi oxucu üçün yazılmış kitablarda terminlərin variativliyi aşkar hiss olunur. Şübhəsiz ki, bu cür qeyri-sabitliyin qarşısını almaq üçün dini terminologiyanın nizamlaşdırılması vacibdir. Bu məqsədlə dini terminlərin türk dilinin dini terminologiyası əsasında yaradıcı şəkildə işlənməsi məqsədəuyğundur.

XIX əsrin 20-ci illərində Azərbaycanın Rusiyanın tabeliyinə keçməsi, bir çox sahələrdə olduğu kimi, Azərbaycan dilində də yeni iz qoymuş oldu. Belə ki, dilimizin ərəb və fars dilləri ilə əlaqəsi kəsildi, dilin leksik tərkibinə yeni leksemlər daxil olmağa başladı. 30-cu illərdən başlayaraq dilin lüğət tərkibinin, o cümlədən, terminoloji qatın zənginləşməsində rus dilinin təsiri böyük olmuşdur. Elmi-texniki yeniliklər, ictimai-iqtisadi və mədəni yüksəliş yeni sözlərin, rus terminlərinin alınmasını zəruriləşdirdi.

Rus dilindən alınmış leksik vahidlər, əsasən, üç qrupda təsnif edilir: “1) Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində sonralar sabitləşən terminoloji səciyyəli sözlər: *hiperaktiv, teleqram, texnika* və s; 2) Sonrakı dövrlərdə

¹ Ayətullah Məsbah Yəzdi. Allaha doğru. Bakı: “Zərdabi” s.14

² Ərəb və fars sözləri lüğəti. Bakı: “Az. SSR EA” 1966, s.580

³ Abbasi-Əl-Xeyrəddin. Ərəbizmlərin müasir Azərbaycan ədəbi dilində semantik dəyişiklikləri. Fil.üz.fəl.dok. Bakı, 2006, s.55

əvəz olunan sözlər (bu sözlər ədəbi dil səciyyəsi qazana bilmədiyindən müvafiq qarşılıqlarla əvəz edilmişdir): *krujok – dərnək, adres – ünvan, sport – idman* və s.; 3) Rus dilindən qrammatik əlamətlə Azərbaycan dilinə daxil olan sözlər: *круглый, электронное, заказной*¹ və s.

Rus dilindən alınmış sözlərin fonetik tərkibi milli sözlərimizdən fərqlənsə də, Azərbaycan dilinin xüsusiyyətlərinə tabe olaraq işlənmişdir. *фистула – fistul, freska-fres, морфологический – morfoloji*.

S.Sadıqova rus dilindən keçən terminləri iki qrupa ayırmışdır: 1) ictimai-siyasi informasiya ilə bağlı anlayışları ifadə edən terminlər; 2) sırf elmi-texniki tərəqqi ilə bağlı yaranan, yəni elmi anlayışları bildirən terminlər².

2000-2010-cu illərdə rus dilindən Azərbaycan dilinə daxil olan terminlərin müəyyən qismi birbaşa - heç bir dəyişiklik edilmədən alınrsa, bir qismi kalka edilərək mənimsənilir. Məsələn, akvizisiya, akvapark, akvarel, antesedent və s. Rus dili vasitəsilə terminlərin alınmasının təhlili göstərir ki, rus dilinin özündə yeni terminlər birbaşa Avropa dillərindən alınır. Həmin terminlər rus dili vasitəsilə başqa dillərə keçir. Rus dilindən alınan yeni terminlərin kalka edilməsinə də xüsusi diqqət verilir.

Avropa dillərindən sözlərin əksəriyyəti dilimizə rus dili vasitəsilə keçmişdir. Avropa mənbəli alınmalar alınma yollarına görə - birbaşa alınmalar, vasitəli alınmalar və morfem alınmalar olmaqla üç yerə ayrılmışdır³.

Mənimsəmə prosesində alınma terminlər öz orijinallığını, fonetik-qrammatik xüsusiyyətlərini qoruyub saxlaya bildiyi halda, bəziləri bir çox dəyişikliyə məruz qalmışdır. Avropa dillərindən birbaşa alınmalar özünü, əsasən, telekommunikasiya, informasiya elmlərinin sürətli inkişafı ilə əlaqədar göstərir ki, bu terminlər artıq beynəlxalq terminlər hesab oluna bilər. Məsələn: desktop – misrosoft vindovsda iş masası, sahə, stol, həmçinin eyni adlı qovluq; e – mail – elektron poçt; onlayn – real zaman rejimi, xətt rejimi; ok. – təsdiqetmə, sazolmanı təsdiq etmə signalı; link – fayla və sənədə istinad, həmçinin birləşdirmə; adapter – sistemə qoşulan qurğu və s.⁴

Müasir dövrün səciyyəvi cəhətlərindən biri də qabaqcıl texnologiyanın Qərbdə inkişafı, ingilis dilinin millətlərarası dil rolunda çıxış etməsidir.

¹ Xudiyev N.M. Azərbaycan ədəbi dilinin sovet dövrü. Bakı: Maarif, 1989, s. 91-93.

² Sadıqova S.A. Azərbaycan dilinin terminologiyası. Bakı: Elm, 2011, s. 225.

³ Məmmədli N.B. Alınma terminlər. Bakı, Elm, 1997, s.142.

⁴ Məmmədli R.H. İngiliscə - azərbaycanca izahlı kompüter terminləri lüğəti, Bakı: "Kitab klubu" 2014, 464 s.

Ona görə də, artıq yeni əşya və anlayışlar daha çox adları ilə birgə alınır, nəticədə bu adlar dildə zəruri alınma söz kimi öz yerini tutur. İngilis dilindən alınma sözlərin və amerikanizmlərin dilin lüğət tərkibindəki çəkisi artır. Dilə keçən belə sözlərin böyük əksəriyyəti yeni əşya və anlayışların adlarını təşkil edir.

Tədqiqatdan aydın olur ki, müstəqillik illərində beynəlxalq əlaqələrin inkişafı, Qərbbə inteqrasiya, elmi - mədəni əlaqələr Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə təsirini göstərmiş və Avropa mənşəli birbaşa alınmalar terminologiyasının inkişafında əsas amillərdən olmuşdur.

Tədqiqat işinin ikinci fəslı “*Alınmaların Azərbaycan dilinə daxilolma yolları və onların semantik-struktur xüsusiyyətləri*” adlanır. Dörd yarımfəsildən ibarət olan bu fəslin birinci yarımfəsildə terminlərin spesifik xüsusiyyətləri, alınmaların dilə daxilolma yolları və yaranma üsulları, abreviaturalar araşdırılmışdır. Adı sözlərlə müqayisədə informativliyi ilə seçilən və bu xüsusiyyətinə görə leksikanın dinamik vahidinə çevrilən terminlərin nominativlik, informativlik, reprezentativlik funksiyaları qeyd edilir.

“*Terminlərin spesifik xüsusiyyətləri*” adlanan bu yarımfəsildə termin və terminoid terminləri fərqləndirilir. Terminoid dedikdə, elə leksik vahidlər nəzərdə tutulur ki, onlar termin səciyyəli olub keçid mövqedə dayanır. Belə ki, Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində ümumişlək söz və termin kimi işlənən sözlər az deyildir. Buna misal olaraq semantik üsulla yaranan terminləri qeyd etmək olar. Məsələn, özəlləşmə, özgəninkiləşmə, bazar, bazar iqtisadiyyatı, məzənnə, sərmayədar və s.

“Termin” anlayışının inkişaf xəttini nəzərdən keçirən M.E.Axmetova qeyd edir ki, termin – terminşünaslıq adlanan elmin çoxplanlı və çoxfunksiyalı anlayışıdır¹. “Termin” anlayışının dilçilikdə çoxfunksiyallığı ilə yanaşı, “terminin funksiyası” anlayışı da elm üçün aktualıq kəsb edir.

Uzun və mürəkkəb bir inkişaf yolu keçən Azərbaycan dilinin elmi-texniki terminologiyası hal-hazırda elm və texnologiyasının müasir durumu ilə səsleşən yüksək səviyyəli bir nominativ sistem təşkil edir. Gündəlik həyatımıza yeni terminlər daxil olur və işləklilik qazanır. Terminlərin belə dinamik inkişafı müxtəlif cür izah edilə bilər. Terminlərin müxtəlif dil sahələrində fəaliyyətinin aktivləşməsi belə səbəblərdən biridir. Leksəmlərin aktivləşməsində KİV daha üstün rola malikdir. *İnfrastruktur*,

¹Axmetova M.Ə. Отечественный и зарубежный опыт изучения терминоведения: эволюция понятия «гермин» в лингвистике. Филологические науки. Вопросы теории и практики, Тамбов: Грамота, 2014, № 8 (38): в 2-ч. Ч 1, с. 22-26.

magistral və ya *bakterial* tipli terminlər son illərdə qəzet məqalələrində daha çox işlədilir: Məsələn, Yol-nəqliyyat *infrastrukturunun* yenidən qurulması istiqamətində həyata keçirilən kompleks tədbirlər *magistral* yollarla yanaşı, kəndlərarası və kənddaxili avtomobil yollarını da əhatə edir¹; Bu ayda meyvə bağlarında suvarma işi davam etdirilməli, müşahidə edilən *bakterial* xəstəliklərə qarşı “Bordo” mayesi və yaxud onun əvəzedicilərindən biri ilə çiləmə aparılmalıdır². Bu cümlələrdə *bakterial*, *infrastruktur* və *magistral* terminləri aktivləşərək işləklik qazanmışdır.

Digər dillərdə olduğu kimi, Azərbaycan dilində də terminlər struktur baxımından sadə, mürəkkəb və düzəltmə olmasına baxmayaraq, qeyd etməliyə ki, prefiksli terminlər dilimizdə daha çox polifunksionaldır. Belə terminləri müxtəlif elm sahələrində asanlıqla müşahidə etmək olar: *hidro-inşaat*, *deaktivləşdirmək*, *etnoqrafiya*, *makrobentos*, *makrofauna* və s.

Bu baxımdan yanaşdıqda, belə bir nəticəyə gəlinir ki, dildə terminin funksiyası onun işlənmə tezliyi, dil paradiqmasına daxil olma səviyyəsi, dilin fonetik və qrafik sistemə yovuşma dərəcəsi ilə şərtlənir.

Ümumiyyətlə, dünya dilçiliyində sözün 3 funksiyası qeyd edilir: nominativ, emosional və representativ. Əgər digər dillərdən alınan sözlər bu üç funksiyaya riayət edirsə, asanlıqla dilin linqvistik paradiqmasına daxil olaraq onun qrammatik və fonetik xüsusiyyətləri ilə səsleşir. Bu cür yanaşdıqda, hesab edirik ki, alınma elementin strukturu o qədər də böyük əhəmiyyət kəsb etmir. Belə ki, alınma sadə, mürəkkəb və ya düzəltmə söz olduğu kimi, söz birləşməsi və ya ixtisarlar şəklində də ola bilər. Məsələn, UNESCO, BMT, NATO və s. Buna görə də terminin ən vacib və əsas funksiyası nominativlik və representativlikdir. Çünki müəyyən bir anlayışı ifadə edən terminin semantikasi daha dəqiqdir. Yəni termin özlüyündə təkvariantlı və konkret semantikaya malik bir leksemdir. Varlıq etibarını ilə termin sadəcə olaraq dilə aid edilmir, O, artıq formalaşmış və ümumi leksik sistemdə altsistem statusu qazanmış terminoloji sistemə daxil edilir.

İkinci fəslin ikinci yarımfəslində “*Alınmaların dilə daxilolma yolları*”ndan bəhs edilir. Belə ki, terminlərin alınmasının müxtəlif yolları və üsulları vardır. Dilin terminoloji sisteminin yeni alınmalarla zənginləşməsi prosesi iki istiqamətdə baş verir: bilavasitə yeni terminlərin alınması və dildə artıq mövcud olan alınma terminlərin termin yaradıcılığı

¹Şərq qapısı qəzeti 02.05.2014 [URL:http://serqqapisi.az/index.php/iqtisadiyyat/4021-avtomobil-yollar-yenidaen](http://serqqapisi.az/index.php/iqtisadiyyat/4021-avtomobil-yollar-yenidaen) zhurulur (07.17.2014)

²Şərq qapısı qəzeti 02.05.2014 [URL:http://serqqapisi.az/index.php/iqtisadiyyat/4021-avtomobil-yollar-yenidaen](http://serqqapisi.az/index.php/iqtisadiyyat/4021-avtomobil-yollar-yenidaen) zhurulur (07.17.2014)

prosesində iştirakı. “Terminologiyada iki cür alınma - bir alınma sözdən düzəlmiş terminlər, bir də elə hər hansı bir sahəyə məxsus termin şəklində alınmış terminlər diqqəti cəlb edir. Bunları nəzərə alaraq alınma terminləri iki qrupa ayırmaq olar: 1) alınma sözlərdən yaranan terminlər; 2) hazır termin kimi alınanlar”¹. Bu yarımfəsildə Azərbaycan dilində 2000-2010-cu illərdə alınmış terminlər bu iki qrup əsasında araşdırılır.

Qeyd edək ki, birinci istiqamət terminologiyada daha məhsuldardır. Məsələn, ingilis dilinin texniki terminologiyasında işlənən “agglomerate” termini Azərbaycan dilinə həm “aqlomerat”, həm də “aqlomerləşmə” variantlarında daxil olmuşdur. Məlumdur ki, ingilis dilində bəzi sözlər həm isim, həm də feil kimi işlənir. “Agglomerate” də belə sözlərdəndir. Elə ona görə də ingilis dilində iki terminoloji mənası olan bu sözün Azərbaycan dilinin texniki terminologiyasında iki fərqli qarşılığı vardır. “Aqlomerat” geologiya terminologiyasında istifadə olunur. İkinci terminoloji mənada bu söz feili isimdir. İngilis dilində prosesin adı kimi verilmişdir. Onu da qeyd edək ki, eyni sözün alınmasında istifadə olunan transkripsiya üsulunda fərqli yanaşma hiss olunur.

İngilis dilindən rus dilinə, sonra Azərbaycan dilinə keçmiş “credit”-kredit terminindən son dövrlərdə bir sıra yeni terminlər düzəlmişdir. Məsələn, maliyyə və bank işi, iqtisadiyyat, kommersiya və ticarət terminologiyalarında “kreditləmə”, “kreditçi”, “kreditlənmə” terminləri işləkdir. Bu terminlər termin yaradıcılığının məhsuludur. Kredit→kredit+çi şəklində alınma terminə “-çi” şəkilçisi artırılmışdır. Eyni mənada “kreditor” termininin paralel işlənməsi qeydə alınır. Bu, terminin variantlılığıdır. Şübhəsiz ki, terminologiyanın nizama salınması və unifikasiyası prosesində qeyd edilən variativlik ortadan qaldırılır, “-or” şəkilçisinin qarşılığı kimi Azərbaycan dilində -çı⁴ şəkilçisi ilə yeni termin yaradılmışdır. İngilis dilindən birbaşa alınma zamanı “-or” əvəz edilməmiş, termin olduğu kimi dilə qəbul edilmişdir. Son dövrlərdə Azərbaycan dilinin terminologiyasında gedən proseslər göstərir ki “-or” şəkilçisinin “-ci”^{4b} ilə əvəzlənməsi meyli güclüdür. Bu şəkilçi terminoloji sistemin bütün sferalarında sözyaradıcı forma olaraq milli və alınma sözlərə artırılır.

Başqa dillərdən hazır terminlərin alınmasında iki proses - həm transliterasiya, həm də transkripsiya tətbiqini tapır. Transliterasiya mənbə dilin qrafemlərinin obyekt dilin müvafiq qrafemləri ilə əvəz edilməsidir. Əvəzetmə zamanı qrafem-fonem uyğunluğu nəzərə alınır. Məsələn,

¹ Sadıqova S.A. Azərbaycan dilinin terminologiyası. Bakı: Elm, 2011, s. 200.

volontyor termini könüllü, həvəskar mənalarını ifadə edir. Fransız dilindən (volontaire) ingilis dilinə keçmişdir. İctimai-siyasi termin olaraq ingilis dilində formalaşmışdır. Böyük kompleks tədbirlərin keçirilməsində təmənnəsiz kömək edənləri bildirir. Volontaire transliterasiya $v \rightarrow v$, $o \rightarrow o$, $l \rightarrow l$, $t \rightarrow t$, $ai \rightarrow yo$, $r \rightarrow r$ əvəzlənmələri əsasında getmişdir. Əvəzlənmə sırasına baxdıqda birinci dörd və sonuncu ($r \rightarrow r$) qrafeminin eyni ilə dəyişdirildiyini görürük. İngilis və Azərbaycan əlifbasının hər ikisi latın əsaslıdır və burada eyni qrafemlər əksəriyyət təşkil edir. Lakin ingilis dilində bir qrafem ↔ bir fonem uyğunluğunun pozulması halları kifayət qədər çoxdur. Bu baxımdan “ai” birləşməsi də istisna təşkil etmir. Transliterasiya zamanı da sözün obyekt dilin tələffüz normalarına uyğunlaşdırılması nəzərə alınır. Ona görə də “volontaire” Azərbaycan dilinə “volontyor” kimi transliterasiya edilmişdir. Qeyd edək ki, ingilis dilində sondakı “e” qrafemi oxunmur. Həmin qrafem obyekt dilə köçürülmüşdür.

Başqa dillərdən terminlərin alınmasında transkripsiya xüsusi rol oynayır. Əgər transliterasiya qrafem uyğunluğunu nəzərdə tutursa, transkripsiyada fonem uyğunluğu ön plana çəkilir. Məsələn, lizinq termini ingilis dilindən transkripsiya edilərək alınmışdır. İnvestisiya fəaliyyətinin bir formasıdır. Azərbaycanda bu cür investisiya fəaliyyətinin əsası 2005-ci ildə qoyulmuşdur.

Alınmalar zamanı alınma sözün hansı dildən götürülməsi də diqqəti cəlb edən məqamlardan biridir. Bu zaman daha çox nüfuza malik və qarşılıqlı əlaqədə etnosla yaxın münasibətlərdə olan xalqlara üstünlük verilir. Məsələn, son illər Azərbaycan dili əsasən Avropa dillərindən və türk dilindən sözlər alır. Müstəqillik dövründə Türkiyə ilə əlaqələrin güclənməsi, dillərin mənşə eyniliyi və bu dillərin bir-birinə yaxınlaşması prosesi terminoloji sistemə də böyük təsir göstərir. Hələ 90-cı illərin sonlarında vətəndaşlıq hüququ qazanmayan sözlər kimi qəbul edilən *deyim* (ifadə), *ilişgi* (əlaqə), *uyarlıq* (harmoniya), *bilgi* (məlumat), *bənzərsiz* (unikal), yaxud yenə də həmin illərin ədəbi dilində paralel işlənən ifadələr kimi tədqiq edilən *baxım-nöqtəyi-nəzər*, *qaynaq-mənbə*, *toplu-məcmuə*, *bəlli-məlum*, *örnek-nümunə*, *araşdırma-tədqiqat*, *anlam-məna* sözləri indi Azərbaycan dilində işləkdir.

Son dövrlərdə alınma terminlər arasında ayrıca bir terminoloji lay da formalaşmışdır. Bu laya daxil olan terminlərə beynəlmiləl terminlər daxildir. Beynəlmiləl terminlər üçdən artıq dilin terminoloji sisteminə eyni şəkildə, eyni səs cildində istifadə olunur.

Son dövrlərdə Avropa dillərindən külli miqdarda sözlər alınmışdır. Rəsmi statusa malik olan ingilis dili bir çox hallarda dominant rol oynayır və bu dil vasitəsi ilə bir çox dillərə xeyli söz keçir. Məsələn, sovet dövründə Azərbaycan dilinə rus dili vasitəsilə külli miqdarda terminin keçməsi də rus dilinin Azərbaycan dilinə nisbətdə dominant rol oynaması ilə bağlı idi. Alınma üçün əsas şərt təmasda olan dilin rəsmi statusu və nüfuzudur. Bu, kommunikasiya funksiyasının sosial vəziyyəti ilə müəyyənleşir. Rəsmi status alan və yüksək sosial nüfuzdan istifadə edən dillər bir qayda olaraq, rəsmi qəbul edilmiş, geniş kommunikasiya funksiyasına malik olan, qədim ədəbiyyat ənənəsi olan dillərə də təsir edir.

Beynəlmiləl terminlərin dillərin inkişafında mühüm rol oynaması şübhəsizdir. Məsələn, fayl, sayt, limit, bank, menecer, menecment və s. Nəzərə almaq lazımdır ki, milli dillərin inkişafı və milli terminologiyanın yaranmasında onlar müstəsna əhəmiyyətə malikdirlər. Hətta milli terminologiya dilin öz sözlərindən istifadə edilərək yaradılsa da, terminlərin mühüm bir hissəsi Avropa dillərindən alınır.

İkinci fəslin “*Termin yaradıcılığı prosesində alınmalar*” adlı üçüncü yarım fəslində Azərbaycan dilinin terminoloji sisteminə 2000-2010-cu illər ərzində müxtəlif sahələrə aid olan terminlərin mənşəyi və leksik tutumu nəzərdən keçirilir. Bu qismə daha çox elmi-texniki tərəqqi ilə bağlı olan terminləri aid etmək olar. Məsələn, bu gün məişət dilinə belə daxil olmuş “fayl” termini müəyyən məlumatın saxlandığı yaddaş yeri mənasında işlənir. Bu mənada termin həm “qovluq”, həm də “iş, dosye” semantikasi verir. Təbii ki, kompüterdə konkret olaraq heç bir qovluq yoxdur. Lakin iş prosesində fayla qoyulmuş ada müraciət olunarkən oradakı məşın sənədi və ya informasiya açılır. Sanki istifadəçi qovluğu açıb oradakı sənədi görür.

Müstəqillik dövründə Azərbaycan dili terminologiyasında ölkənin beynəlxalq münasibətlərdə suveren dövlət kimi iştirak etməsi ilə əlaqədar olaraq dilimizin leksik layında diplomatiya terminləri işlənmə məqamlarına görə diqqəti cəlb edir. Diplomatiya alınmaların məhz dillərarası mübadilənin nəticəsi olmasını bir daha sübut edir. Çünki leksikada “terminlərin xüsusi çəkisinin artması dillərarası əlaqələrin də genişlənməsinin təzahürüdür”¹.

Azərbaycan dilində diplomatiya terminlərinin işlədilməsi, onların definisiyalarının təyin olunmasına ciddi ehtiyac vardır. Belə ki, Azərbaycan dilində diplomatiya terminologiyasında istifadə olunan

¹ Məmmədli N.B. Alınma terminlər. Bakı: Elm, 1997, s.49.

etimadnamə, bəyannamə, bəyanat, təzminat, təkzib, səlahiyyət, səlahiyyətli, imtiyaz, qətnamə və s. terminlər ərəb-fars dillərindən alınmış sözlər əsasında formalaşmış terminlərdir. Onların əksəriyyəti semantik üsulla yaranmış yeni terminlərdir. Turizm sahəsində yeni yaranan terminlərin bir qismi terminoloji birləşmələr şəklindədir. Bunlar arasında ekoloji turizm, müalicə turizmi, idman turizmi, etnoqrafik turizm, velosiped turizmi, speloturizm və s. kimi terminlər işləklik qazanmışdır.

Alınma terminlərin fonetik mənimsənilməsinin bir neçə formada reallaşdığı müəyyənləşdirilir. Yəni, istənilən dildən alınmış termin reseptor dilin daxili quruluşuna qismən də olsa tabe olmalı, dilin daxili quruluşuna uyğun gəlməyən səslər müəyyən ekvivalentlərlə əvəz olunmalıdır. Bundan əlavə dilə xas olmayan səs və hecaların ixtisara salınması çox vacib məsələdir. Məsələn, dilə ən yeni gələn google, selfie sözlərində son səsin ixtisarı məqsədəuyğun hesab edilə bilər. Sözlərin gələcəkdə lüğətə düşmə ehtimalını nəzərə alaraq demək olar ki, bu sözlər dilin lüğət tərkibində deyildiyi kimi (selfi), (quql) olaraq yer ala bilər.

İkinci fəslin son yarımfəslə **“Alınmaların yaranma üsulları və abreviaturalar”** adlanır. Burada qeyd edilir ki, Azərbaycan dili terminologiyasında morfoloji üsulla baş verən termin yaradıcılığı prosesində morfoloji vahidin və onun birləşdiyi komponentin mənşəyindən asılı olaraq yeni əmələ gələn terminlərin müxtəlif növləri yaranır. Bu terminlər növlərinə görə qruplaşdırılır: 1) bir komponenti alınma, digər komponenti dilin öz vasitəsi olan terminlər; 2) hər iki komponenti alınma olan terminlər. Şübhəsiz ki, yeni yaranan terminlərin müəyyən qismi üçkomponentli və bəzən dördkomponentli də ola bilər. Bundan başqa hər iki komponenti alınma olan terminlərin də müxtəlif formaları qeydə alınır. Hər iki komponentin eyni mənşəli və müxtəlif mənşəli olan variantları mümkündür. Bu cür variantlar təhlil prosesində aydınlaşdırılır.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan dilinin terminoloji sistemində alınmalara milli şəkilçilər artırılmaqla yeni terminlər yaradılır. Məsələn, auditor -auditorluq, səhm -səhmçi, kredit -kreditçi, agent -agentlik, sığorta -sığortaçı-sığortalı, akkreditiv-akkreditivləşmə, dollar-dollarlaşma və s. Alınma terminlərin bir hissəsi isə alınma şəkilçi ilə birlikdə dilə daxil olur. Məsələn, investor, investisiya, akselerasiya, akselerator, akvizitor, akvizisiya, adresant, adresat, pauerliftinq, auditor, assignat, assignasiya, konto - kontanqo, anatosizm, kontokorrent, defolt, defolter, deflyasiya, deflyator, devalvasiya, evalvasiya və s.

Dilin lüğət tərkibini zənginləşdirən terminlərin mühüm bir hissəsi *sintaktik üsulla* yaranır. Bu üsulla yaranan terminlər iki və daha artıq sözün

birləşməsindən əmələ gələrək yeni elmi anlayış bildirir. “Bugünkü ədəbi dilimizin terminoloji sisteminin müşahidəsi və təhlili göstərir ki, elm və texnikanın mürəkkəb sahələrinə aid terminlərin formalaşmasında sintaktik üsul xüsusi əhəmiyyət daşıyır”¹.

Son dövrlərdə yalnız “elektron” sözünün iştirakı ilə sintaktik üsulla keyli sayda terminoloji birləşmə yaranmışdır. Məsələn, elektron imza, elektron məktub, elektron poçt, elektron hesabat, elektron balans, elektron lüğət, elektron kitab və s. Onu da qeyd edək ki, sintaktik üsulla termin yaradıcılığında “internet” resursları kifayət qədər fəaldır.

Kalkalar da termin yaratma üsullarından biridir. Müasir dövrün tələbinə uyğun olaraq, elm və texnikanın, mədəniyyətin yüksək inkişafının təzahürü olaraq dilimizin lüğət tərkibində çoxlu sayda yeni kalka olunmuş terminlər işlənir. Bu terminlər elə anlayışın yaradıcısı olduğu ölkənin dilindən birbaşa kalka olunmaqdadır. Məs: callback –geri çağırış, acid – turşu, back – havl - əks yük, back – lash - əks cərəyan, biconvex lens – qabarıq linza, blowlamp – lehimləyici, abrasion – cilalanma, axial – oxboyu, brick facing – kərpic üzlük, construction – qurğu, counter ceiling – asma tavan, cramp – sıxac, current velocity – axın sürəti, centrifugal – mərkəzdənqaçma və s. Araşdırmadan aydın olur ki, kalka yolu ilə yaranan terminlər terminoloji sistemlərin zənginləşməsində mühüm rol oynayır.

Terminlərin yaradılması üsullarından biri də sözlərin ixtisarı, yəni abreviaturalar hesab edilir. Abreviatura italyanca abbreviatura “ixtisar”, latın dilində abbrevio “ixtisar edirəm” mənasında işlənmişdir. Dilçilərin fikrincə, “abbreviatura” üsulu ayrı-ayrı terminoloji sistemlərdə sözə qənaət edilməsinə, çoxsözlü terminlərin konkret terminlərlə əvəz olunmasına şərait yaradır. Termin yaradıcılığında abreviatura üsulu digər üsullardan fərqlənir. Çünki bu üsulda bu və ya digər anlayışın ifadəsi üçün yeni termin yaratmaq deyil, terminologiyada artıq mövcud olan terminləri eyni məzmununda, lakin qısaltılmış şəkildə əlverişli şəkllə salmaq nəzərdə tutulur. Digər dillərlə müqayisədə Azərbaycan dilində abreviaturaların tarixi çox da qədimə gedib çıxmır. Belə ki, ərəb qrafikalı Azərbaycan əlifbasında müəyyən ixtisarlar olsa da mütəxəssislər bunu abreviatura kimi qəbul etmirlər. N.Xudiyev yazır: “Tədqiqatlar göstərir ki, abreviasiya dünya dillərində yazı əsasında meydana gəlmişdir. Məlum olduğu kimi, Azərbaycan yazısı öz tarixi ərzində ərəb, latın və rus qrafikalarına əsaslanmışdır. Ərəb qrafikası daha böyük bir dövrü əhatə etsə də, bu

¹ Qasımov M.Ş. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı: Elm,1973, s.114.

dövrde ixtisar hadisəsi başqa türk dillərində olduğu kimi, Azərbaycan dili üçün də səciyyəvi olmamışdır¹”.

Azərbaycan dilində abreviaturaların yaranması sovet dövrünün başlanması ilə genişləndi. Müasir terminologiyada abreviatura üsulu başqa üsullara nisbətən az istifadə olunsa da, inkişaf edən elmi-texniki tərəqqi ilə bağlı ixtisar yolu ilə yaranan terminlərin sayı artmaqdadır. Xüsusən, bir sıra mürəkkəb adlarda olan sözlərin çoxluğu belə bir üsulun zəruriliyini şərtləndirir. Çünki belə çoxsözlü mürəkkəb adların qısa sözlərlə əvəz olunmasına böyük ehtiyac var. Abreviasiya isə bu sahədə ən səmərəli üsuldür. Çoxsözlü mürəkkəb adların qısaldılmalarına üstünlük verilməsi, həm də belə bir üsulun sadəliyi, əlverişliyi ilə əlaqədardır. Lakin terminologiyada terminlərin qısalığı, yığcamlığı prinsipi çox çətinliklə yerinə yetirilən bir prosesdir. Bir sıra elm sahələrində meydana gəlmiş mürəkkəb tərkibli terminlərin sadələşdirilməsi vacib şərtlərdən biridir. Xüsusilə, kompüter texnikası, riyaziyyat, kibernetika, fizika, kimya sahələrindəki terminlərin çox hissəsi bir neçə sözün birləşməsindən düzələn mürəkkəb terminlərdir. Belə terminlər isə çox vaxt qarşılıqlı ünsiyyətə mane olur. Məsələn, AVİ (Audio Video İnterleaved) – Microsoft Windows-un multimedia faylı. Hərfi mənada rəqəmsal növbələşən audio və video deməkdir². EPS (Encapsulated Post Script) - Page Maker proqramında sıxılmış qrafik faylı; Corel Trace və Adobe İllustrator paketlərində təsvir faylı. Tərtibat proqramlarının əksəriyyəti bu faylı dəstəkləyir³ MFF (Midi File Format) - Midi faylı⁴ və s.

Dissertasiyanın üçüncü fəslı *“Alınmaların unifikasiyası və standartlaşma”* adlanır. Bu fəsildə alınma terminlərin dildə mənimsənilməsi prosesi, xüsusi prinsiplər əsasında seçilməsi və terminologiyanın nizama salınması yolları araşdırılır. *“Alınma terminlərin dildə mənimsənilməsi prosesi”* adlanan ilk yarımfəsildə qeyd edilir ki, alınmaların terminologiyada mənimsənilməsi prosesi, alınmanın xarakterindən asılıdır. Dilə yeni gələn söz dəyişikliyə məruz qalır və dilin fonetik qanunlarına uyğunlaşdırılır.

Alınma terminlərin mənimsənilmə prosesinin izlənilməsi terminologiyada ayrı-ayrı sahə terminologiyalarının sistemləşdirilməsi və

¹ Xudiyev N.M. Azərbaycan ədəbi dilinin sovet dövrü. Bakı: Maarif, 1989, s. 92.

² Məmmədli R.H. İngiliscə-azərbaycanca izahlı kompüter terminləri lüğəti. Bakı, “Kitab klubu”, 2014, s.138.

³Məmmədli R.H. İngiliscə-azərbaycanca izahlı kompüter terminləri lüğəti. Bakı, “Kitab klubu”, 2014, s.13.

⁴ Yənə orda, s.14.

nizama salınması baxımından məqsədəuyğun hesab edilir, çünki dildəki terminlərin hamısına ümumi şəkildə yanaşmaq çox vaxt gözlənilən effekti vermir. Bu səbəbdən də sahə terminologiyasının nizama salınması daha optimal hesab edilməlidir. Terminologiyada bir qayda olaraq “unifikasiya” termini terminlərin, onların semantikasının vahid bir müstəvidə qəbul edilməsi kimi başa düşülür. Unifikasiya - mövcud element və vahidlərin birmənalılığa gətirilməsi, çoxmənalılığını aradan qaldırılmasına xidmət edən metoddur. Unifikasiya sistemləşdirmənin bir növüdür və onun əsas məqsədi istifadəsi asan ola biləcək dəqiq sistem formalaşdıraraq bu sistemə daxil olan elementlərin müəyyən ardıcılıqda yerini və mövqeyini müəyyən edir. Əslində dilin terminologiyası öz-özlüyündə terminlərin unifikasiyasına əsaslanır. Çünki norma və standartlaşdırma terminoloji leksikanın vacib amilləridir. Nizamasalma və unifikasiya prosesləri bir-biri ilə sıx əlaqədə olan proseslərdir. Terminlərin nizama salınmasında öz əksini tapan məsələlər, yəni terminlərdə dubletlilik, çoxmənalılıq, terminyaratma məsələləri unifikasiyada da nəzərdən keçirilir.

Tədqiqatlarda unifikasiyanın iki istiqamətdə aparıldığı qeyd edilir. Birinci istiqamətdə terminlər müxtəlif formalarda unifikasiya olunur, yəni dilin fonetik, leksik və s. normalarına uyğunlaşdırılır. Bu zaman terminlər dilin normalarına cavab verir və bu unifikasiya şərti olaraq xüsusi unifikasiya adlandırılır. Belə unifikasiya dildaxili unifikasiya ilə üst-üstə düşür və çox vaxt dildaxili unifikasiya adlanır.

Unifikasiyanın digər istiqaməti isə dillərin qarşılıqlı əlaqəsi ilə bağlıdır. Məsələn, müasir elmin dili ingilis dili sayılır və terminlər də daha çox bu dilin imkanları hesabına digər dünya dillərinə keçir. Nizamasalma terminlərin unifikasiyası prosesində həyata keçirilən əməliyyatlardan ən əsasıdır. Nizamasalma özündə anlayışlar sisteminin formalaşmasını ehtiva edir. Unifikasiyanın əsas qayəsi isə anlayışlar sistemi ilə terminoloji sistem arasında vahid uyğunluğu təmin etməkdir. Unifikasiya ilə bağlı əməliyyatlar bir neçə səviyyədə - məzmun baxımından, məntiqi baxımdan və linqvistik baxımından həyata keçirilir. Bu zaman terminlərin linqvistik təhlili ilə yanaşı dilin ümumi norma və qanunauyğunluqları ümumi terminologiya, eyni zamanda terminologiyanın dəyərləndirilməsində norma tiv kriteriyalar üçün xarakterik olan spesifik momentlər də nəzərə alınır¹.

¹ Виноградов С. И; Граудина Л. К; Карпинская Е. В Культура русской речи, 1998, Изд. группа НОРМА – ИНФРА, Москва, 549 с.

İkinci yarımfəsildə “*Alınma terminlərin seçilməsi və mənimsənilməsi*” yolları araşdırılır. Belə ki, terminlərin seçilməsi və mənimsənilməsi prosesləri bir çox tədqiqatçılar tərəfindən eyniləşdirilsə də, əslində bunlar iki fərqli, lakin bir-biri ilə əlaqədə olan proseslərdir.

Terminlər ilk əvvəl müxtəlif mənbələrdən yığılır və toplandıqdan sonra onların seçilməsi prosesi baş verir. İlk yığılmış materiallar içərisində müxtəlif sahə terminologiyası ilə bağlı dubletlər, terminlərin müxtəlif variantları ola bilər. Terminlərin seçilməsi prosesi özündə toplanmış terminlərin sistemləşdirilməsini, variantlar içərisindən daha düzgün və doğru olanının seçilib tapılması, seçilən terminin terminə qoyulan tələblərə cavab verdiyini sübut etmək və termini qeydə almaq mərhələlərini ehtiva edir. Qeydə alınmış terminlər dəqiq olmalı və onların mənası sahə terminologiyasına daxil edilərkən dəqiqləşdirilməlidir. Eyni zamanda hər bir terminin dəqiq olması terminə qoyulan əsas şərtədir. Yəni termin işarə etdiyi anlayışı dəqiq ifadə etməlidir. Məsələn, kompakt disk terminində anlayış aydın ifadə olunur və bu informasiya optika vasitələri ilə oxunan plastik disklər olduğu nəzərə çarpdırılır. Bu xüsusiyyət isə terminə qoyulan əsas şərtlərdən biridir. Belə ki, terminlər ifadə etdiyi anlayışın əsas əlamətlərini birbaşa və ya dolayısı ilə olsa belə ifadə etməlidir. Dilçilik ədəbiyyatında da bununla bağlı fikirlər vardır¹.

Əgər alınma termin Azərbaycan dilində funksiya etibarilə müəyyən bir semantik qrupa, sinonim və omonim cərgəsinə daxil olursa, elmi-bədii üslublarda geniş işlənirsə, orfoepik, orfoqrafik və semantik cəhətdən formalaşaraq dilin lüğət tərkibində sərbəst və sabit söz birləşmələri yaradırsa, belə sözləri mənimsənilmiş sözlər hesab etmək olar.

“*Dilə daxil olan alınmaların nizama salınması*” adlı üçüncü yarımfəsildə terminlərin dəqiqlik dərəcəsi, çoxmənalılıq məsələlərinə toxunularaq onların dubletliyi də nəzərdən keçirilir. Belə ki, terminoloji sistemdəki hər bir termin dubletliyə görə yoxlanılır. Bunun üçün terminoloji lüğətlərdəki eyni anlayışı bildirən terminlər seçilir və nizamasalma üçün sinonim cərgələr qurulur. Bu zaman sinonimliyin aradan qaldırmasına cəhd edilir. Nizamasalma zamanı sinonim cərgədən digər variantlar atılır və əsas variant saxlanılır. Elm sahələrinin çoxunda isə əsasən beynəlxalq terminlər qəbul edilir, amma eyni zamanda həmin terminin milli variantı da işlədilir. Bəzən isə variantların hər ikisi alınma olur. Məsələn, kompensasiya-səriştə, imeyl-e-poçt paralel işlənir. Lakin

¹Борисова Л.Т. Определение предела семантического анализа научного термина // Термин и слово, Горький, ГГУ, 1979, с.78.

nəzərə almaq lazımdır ki, bu halda biz sinonimliklə deyil, dublet problemi ilə üzləşirik. Terminin unifikasiyası zamanı bu problem yəni variantlılıq problemi həll olunmalı və terminlərdən biri saxlanılmalıdır. Bu zaman daha geniş əhatə dairəsinə malik və asan anlaşılan termin saxlanılmalıdır. Bu bir daha onu göstərir ki, terminologiyada nizamasalma prosesi olduqca əhəmiyyətli məsələlərdəndir. Ümumiyyətlə, nizamasalma prosesinin son nəticəsi sahə terminologiyasını tam əhatə edən lüğətin hazırlanması və bu lüğətdə müvafiq sahədə mövcud vəziyyətin bütünlüklə əks olunmasıdır. Sahə terminologiyasının nizama salınması mərhələsində isə anlayışın dəqiq tərifinin verilməsi əsas şərtlərdən biridir.

Dissertasiyanın “Nəticə” hissəsində tədqiqatın aşağıdakı əsas elmi-nəzəri və təcrübi müddəaları ümumiləşdirilmişdir:

1. Dilin lüğət tərkibi sosiolinqvistik amillərin təsiri ilə zaman keçdikcə, ehtiyac yarandıqca zənginləşir. Yəni ictimai həyatda baş verən dəyişmələr dilin leksikasında öz əksini tapır. Bu baxımdan dilin leksik sistemi xalqın tarixinin, mədəniyyətinin daşıyıcısı hesab olunur. Dil və onun daxili inkişaf qanunlarına cəmiyyətdə baş verən siyasi, ictimai dəyişiklik, elmi texniki tərəqqi, iqtisadi mədəni həyatda baş verən yeniləşmələr ciddi təsir göstərir.

2. Dilimizə daxil olan alınmaların mənşəyinə nəzər yetirəndə məlum olur ki, müxtəlif dövrlərdə dövrün tələb və şərtlərinə uyğun olaraq Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə ərəb və fars, rus və Avropa mənşəli alınmalar qəbul edilmişdir. Təbii ki, müstəqillik illərində də Azərbaycan dilinə xeyli sayda müxtəlif dillərdən alınmalar keçmişdir. Hazırda Azərbaycan dilində işlənən alınmaları aşağıdakı qruplara ayırmaq olar: 1) Ərəb və fars mənşəli alınmalar; 2) Rus dilindən alınmalar; 3) Avropa dillərindən alınmalar.

3. İngilis dilindən alınma terminlərin tədqiqi onların həm yazılış, həm də tələffüzündə müəyyən dəyişmələrin baş verməsini göstərir. Müxtəlif sistemli dillər olduğundan terminin bir dildən digərinə keçməsi onun norma mənbələrinə uyğunlaşması zərurətini yaradır. Azərbaycan dilinin terminologiyasındakı ingilis alınmaları dilimizin malik olduğu, tarixən formalaşmış dil qanunlarına və səciyyəvi xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırılaraq işlədilir. Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, ingilis mənşəli terminlərin bir qismi dilimiz üçün səciyyəvi olan fonetik və qrammatik xüsusiyyətlərə uyğunlaşdığı halda, digər qismi mənbə dildəki mövcud formasını qoruyub saxlamış, heç bir dəyişikliyə məruz qalmadan mənbə dildəki formada da işlədilmişdir.

4. Azərbaycan terminoloji sistemində alınmalarla yeniləşmə prosesi 2000-ci ildən sonra daha sürətlə getməyə başlamışdır. Bunun bir sıra səbəbləri vardır. Hər şeydən əvvəl, yeni minillikdə qloballaşma böyük sürət almış, elmlərin inteqrasiyası və diferensiasiyasında əhəmiyyətli dəyişmələr baş vermişdir. Yüksək informasiya texnologiyalarının inkişafı bu sahədə terminlərin çox işlənməsinə və sahə terminologiyasının dilin ümumişlək leksik qatına nüfuz etməsi güclənmişdir. Ona görə də, əslində 2000-ci ildən əvvəl formalaşmış, Azərbaycan dilinə keçmiş terminlər həm elm sahələrində, həm də dilin başqa üslublarında, xüsusən də publisistik üslubda məhsuldarlıq qazanması müşahidə olunur. Belə alınma terminlər mənbə dillərdə müxtəlif üsullarla əmələ gəlmişdir.

5. Hər bir dilin terminologiyasında digər dillərdən terminlərin alınması fasiləsiz bir prosesdir. Bu, elm, texnikanın bir ölkədə, bir milli dilin hakim olduğu regionda yaranıb inkişaf etməməsi ilə bağlıdır. Elm dünyanın bir çox yerlərində inkişaf edə bilər və elm inkişaf etdikcə, kəşflər həyata keçirildikcə yeni anlayışlar və onları ifadə edən terminlər yaranır. İnformasiya mübadiləsi prosesində həmin terminlər milli çərçivədən çıxır və terminlərin alınması üçün ilkin əsas yaranır.

6. Müasir dövrdə elmin sürətli inkişafı terminyaratmada abreviatura üsulunun vüsət almasını stimullaşdırır. Elmin inkişafı yeni-yeni ixtiraların meydana gəlməsinə və müntəzəm olaraq onların ifadəsinin təkmilləşdirilməsi problemini meydana çıxarır. Təkmilləşdirilən və ya yeni yaradılan modellər üzrə buraxılan cihazlar isə onların adlandırılmasından doğan ehtiyacdən hər bir dilin ayrı-ayrı leksik laylarının zənginləşməsinə səbəb olur.

7. Terminologiyada ayrı-ayrı sahə terminologiyalarının sistemləşdirilməsi və nizama salınması daha optimal hesab edilir. Bu səbəbdən də sahə terminologiyasının nizama salınması daha optimal hesab edilməlidir. Digər tərəfdən bir sahənin nizama salınması digər sahələrin də eyni qaydada nizamlanması üçün zəmin yaradır. Çünki terminlərin nizama salınmasının ümumi prinsipləri vardır.

8. Nizamasalma özündə anlayışlar sisteminin formalaşmasını ehtiva edir. Unifikasiyanın əsas qayəsi isə anlayışlar sistemi ilə terminosistem arasında vahid uyğunluğu təmin etməkdir. Unifikasiya ilə bağlı əməliyyatlar bir neçə səviyyədə anlayış-məzmun-məntiqi baxımdan həyata keçirilir. Bu zaman terminlərin linqvistik təhlili ilə yanaşı dilin ümumi norma və qanunauyğunluqları ümumi terminologiya, eyni zamanda terminologiyanın dəyərləndirilməsində normativ kriteriyalar üçün xarakterik olan spesifik momentlər də nəzərə alınır.

Dissertasiyanın əsas məzmunu dərc olunmuş aşağıdakı məqalələrdə öz əksini tapmışdır.

1. Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində terminlərin rolu, Nəsimi adına Dilçilik institutunun əsərləri. Bakı, 2012, № 2 səh. 155-161

2. Azərbaycan dilinin leksik tərkibinin zənginləşməsində iştirak edən alınmaların yaranma tarixi və mənbələri, Filologiya məsələləri №10, Bakı, 2013, səh. 247-256.

3. Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində alınmaların rolu, Dil və ədəbiyyat (Beynəlxalq elmi nəzəri jurnal) Bakı, 2013, səh.57-58.

4. Azərbaycan dilinin termin yaradıcılığı prosesində rus dilindən alınmış terminlərin rolu, Dil və ədəbiyyat (Beynəlxalq elmi nəzəri jurnal), BDU, Bakı, 2014, səh.138-141.

5. Müasir Azərbaycan dilində alınma söz problemləri, İlyas Əfəndiyev-100, Bakı Dövlət Universiteti Respublika Elmi konfransı, Bakı, 2014, səh. 528-533.

6. Müasir Azərbaycan dilində yeni terminlərin lüğətlərdə əks olunma problemləri (bəzi nəzəri məsələlər), Qafqaz universiteti. Beynəlxalq Elmi konfrans, Bakı, 2014, səh. 192-193.

7. Avropa mənşəli alınmalar. Terminologiya məsələləri, Bakı, Elm, 2014, səh.91-96.

8. Azərbaycan dilinin termin yaradıcılığı prosesində alınmalar, AMEA, “Xələflər və sələflər” Beynəlxalq Elmi Konfrans, Bakı, 2014, səh. 271-277.

9. Функциональные особенности терминов (на материале азербайджанского языка), Филологические науки. Вопросы теории и практики. Тамбов: Грамота, 2014 №12 (42) Ч.2, ISSN 1997-2911, с. 135-138.

10. Azərbaycan dilində alınma terminlərin dil mənsubluğu, SDU, Elmi xəbərlər, Sosial və humanitar elmlər bölməsi №1, 2014, səh. 25-28.

11. Alınmaların unifikasiyası və standartlaşma, Azərbaycan dillər Universiteti “XXI əsr mədəni paradiqması multimədəni aspektdə” Respublika elmi-praktiki konfrans, Bakı, 2014, səh.111-112.

12. Azərbaycan dilində alınma terminlərin seçilməsi və mənimsənilməsi prosesi, “Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri”, IV Beynəlxalq elmi konfrans, BSU, Bakı, 2015, səh. 363-365.

13. Dillərin qarşılıqlı zənginləşməsində alınmalar. Azərbaycan Dillər Universiteti, “Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri,” Respublika elmi-praktiki konfrans, Bakı, 2015, səh.35-38

14. Termin və terminlərin spesifik xüsusiyyətləri , Gənc tədqiqatçıların III Beynəlxalq elmi konfransı, Qafqaz Universiteti, Bakı, 2015, səh. 813-814.

15. Müasir Azərbaycan dilində terminlərin unifikasiyası (bəzi nəzəri məsələlər), BDU, B.Vahabzadə və Azərbaycan filologiyasının problemləri. Beynəlxalq konfrans , Bakı , 2015,səh. 406-410.

16. Terminlərin determinləşməsi.AMEA, Akademik elm həftəliyi, Beynəlxalq multidissiplinar forum. Bakı , 2015, səh. 232-233.

17. Основные принципы и меры унификации терминов. Вестник Ленинградского государственного университета имени А.С. Пушкина. Научный журнал № 02 том 1, Санкт – Петербург – 2015. ISSN – 1818-6653, с.137-144.

18. Müasir Azərbaycan dilində terminlərin spesifikasiyası , “Gənclər və yeni texnologiyalar” Respublika elmi texniki konfransının materialları. Bakı, 2015, səh. 439-444.

19. Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində ərəb və fars mənşəli sözlərin rolu. Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XIX Respublika elmi konfransı , Bakı, ADİU - 2015, səh.423-425.

Заимствования в развитии терминологии азербайджанского языка (2000- 2010)

РЕЗЮМЕ

Диссертация посвящена исследованию заимствований в развитии терминологии азербайджанского языка (2000-2010). Исследование состоит из введения, трех глав, заключения и списка использованной литературы.

В введении диссертационной работы обоснованы выбор темы и актуальность ее разработки, определены объект и предмет, цель и задачи исследования, отмечены новизна полученных результатов и их научно-теоретическая и практическая значимость, указаны использованные методы и приемы исследования на базе собранных систематизированных материалов и источников, даны сведения об апробации работы и сформулированы основные положения, выносимые на защиту.

В первой главе диссертации, посвященной исследованию структурных разновидностей эллиптических предложений в современном азербайджанском языке, выявлены и анализированы основные факторы и критерии эллиптических конструкций, охарактеризованы специфика простых, сложносочиненных и сложноподчиненных эллиптических предложений. Первая глава посвящена изучению роли заимствований в обогащении терминологической лексики азербайджанского языка и исследованию их источников. Здесь также рассматриваются характеристики языкового взаимодействия.

Второй глава посвящена семантическим и структурным особенностям заимствованных слов и способов их заимствований. Специфические особенности терминов были проанализированы, так как в терминологии азербайджанского языка основная часть терминов является заимствованными словами. В этой главе определяются методы заимствования терминов и сокращений из других языков.

Унификация и стандартизация заимствований исследованы в третьей главе. В этой главе исследования были определены способы ассимиляции заимствований в языке.

В заключении диссертации обобщены основные результаты исследования.

**The Loanwords in the Development of the Terminology of the
Azerbaijan Language (2000- 2010)**

SUMMARY

The dissertation is dedicated to the study of the loanwords in the development of the terminology of the Azerbaijan language (2000- 2010). The research work consists of an introduction, three chapters, a conclusion and the list of the used literature.

In the introduction of the dissertation the choice of the theme and the actuality of its exploration are substantiated, the object and subject, the aim and task of the research work are determined, the novelty of the obtained conclusions and their scientific- theoretical and practical significance are noted, the used methods and ways of the investigation on the bases of the collected, systematized materials and sources are shown, the approbation of the work is informed about and the basic items submitted to the defense are formulated.

In the first chapter of the dissertation dedicated to the exploration of the structural varieties of the elliptic sentences in the modern Azerbaijan language, the main factors and criteria of the elliptic constructions are revealed and analyzed, the peculiarities of the simple, compound and complex elliptic sentences are characterized. The first chapter is dedicated to the study of the role of the loanwords in the enrichment of the terminological vocabulary of the Azerbaijan language and their sources are explored. The characteristics of the language interrelation are also considered here.

The second chapter is dedicated to the semantic and structural peculiarities of the loanwords and the ways of their borrowing. The specific features of the terms have been analyzed so that in the terminology of the Azerbaijan language the main part of the terms are loanwords. In this chapter the methods of the borrowing of the terms and abbreviations from the other languages are determined.

The unification and standardization of the loanwords are studied in the third chapter. In this chapter of the research the ways of the assimilation of the loanwords in the language have been determined.

The basic results of the investigation are summarized in the conclusion of the dissertation.

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ЯЗЫКОЗНАНИЯ имени НАСИМИ**

На правах рукописи

ГЮНЕЛ БАХШЕЙИШ кызы ПАШАЕВА

**ЗАИМСТВОВАНИЯ В РАЗВИТИИ
ТЕРМИНОЛОГИИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА
(2000-2010 годы)**

5706.01 – Азербайджанский язык

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологии

БАКУ-2016